

Αναδιφώντας το χθες (292)

Η «άγνωστη» μονή Αγίας Βαρβάρας στο βενετσιάνικο Ρέθυμνο

■ Του ΧΑΡΗΣ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Αφήνω σήμερα για λίγο το θέμα της προσωπικότητας του Ειρηναίου Γαλανάκη για ν' ασχοληθώ μ' ένα περισσότερο επίκαιρο. Προ ημερών τα «Ρεθεμνιώτικα Νέα» δημοσίευσαν την καθιερωμένη ανά έτος αναφορά τους στον ιστορικό εορτασμό της Αγίας Βαρβάρας. Εκεί μεταξύ άλλων αναφέρθηκε η παράδοση για λειτουργία, πέραν του γνωστού μας ανακατασκευασμένου το 1885 ναού, μονής επ' ονόματι της πριν από την οθωμανική κατάκτηση, στον οικοπεδικό χώρο που στη συνέχεια καθιερώθηκε ως τέμενος, επ' ονόματι του Σαντζάκ Μπέη του Ρεθύμνου Καρά Μουσταφά Πασά. Το πρόβλημα με είχε απασχολήσει από παλιά, αφού η παράδοση, αν και δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ποτέ ως «ευαγγέλιο» ή ως τεκμηριωτική πηγή, όμως μερικές φορές διασώζει στοιχεία ιστορικής αλήθειας. Μάλιστα είχα κάνει εκτεταμένη αναφορά επ' αυτού στη στήλη «Ιστορικές περιηγήσεις» στην εφημερίδα «Ρέθυμνος» στις 30 Απριλίου 2022, με τον τίτλο «Τρεις «άγνωστοι» ναοί της Βενετοκρατίας στο Ρέθυμνο».

Πριν από σχεδόν μια δεκαετία με μεγάλη δόση αισιοδοξίας είχα κάνει την πρόβλεψη στο βιβλίο «370 μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου» ότι θα πρέπει να περιμένουμε εκπλήξεις ως προς την αποκάλυψη ναών και μοναστηριών της Βενετοκρατίας στον πυκνό οικιστικό ιστό της παλιάς πόλης. Στο βιβλίο εκείνο είχα επιχειρήσει να κάνω μια καταρχήν καταγραφή τους, χρησιμοποιώντας τα μέχρι τότε γνωστά στοιχεία (χάρτες, πίνακα Civitas Rethymnae και χάρτες, συμβολαιογραφικά έγγραφα περιόδων ενετικής και οθωμανικής κατοχής, βιβλιογραφία). Είχα καταγράψει μ' αυτό τον τρόπο 57 εκκλησίες, αν και γνωρίζουμε ότι το έτος 1630 λειτουργούσαν 44, από τις οποίες οι 8 ήταν λατινικές. Οι πλεονάζουσες 13 είναι πολύ πιθανόν να ταυτίζονται με κάποιες από τις 44, αφού περιγράφονται στις πηγές με διαφορετικά χαρακτηριστικά (όνονα ιδιοκτήτη, όνομα εφημέριου, συνοικία κ.ά.). Στον διπλανό χάρτη του 1618 έχω σημειώσει με βέλη 27 εμφανείς ναούς. Να σημειώσουμε εδώ ότι μιλώντας για μοναστήρια εννοούμε απλούς ναούς με κάποιο ή κάποια κελιά στον περίβολό τους, για έναν -συνήθως- ή και περισσότερους μοναχούς. Την εποχή εκείνη το επάγγελμα του ιερέα και ιερομονάχου είχε πολλά υπέρ, μεταξύ των οποίων την αποφυγή των αghαρεών και ιδιαίτερα εκείνης της θάλασσας, καθώς βέβαια και τα μηδέποτε εκλειψάντα «τυχερά».

Μετά την καταγραφή του συνόλου των ναών είχα επιχειρήσει την ταύτισή τους, η οποία επετεύχθη καταρχήν για 32 από αυτούς, ενώ για τους υπόλοιπους δεν υπήρχαν τα απαραίτητα τεκμηριωτικά στοιχεία. Σημείωνα επίσης τότε ότι οι ταυτίσεις συνολικά είναι υπό επιφύλαξη και ότι κάποιες απ' αυτές θα μπορούσαν να ανατραπούν στο μέλλον από περισσότερα αρχαιολογικά τεκμήρια που θα έρθουν στην επιφάνεια ή από ανασκαφικές έρευνες. Ας δούμε όμως τους 53 αυτούς ναούς: Αγία Αικατερίνη, Αγία Αναστασία, Αγία Άννα στον Σκίερό (πιθανόν ίδια με Αγ. Άννα Θεριανού και Αγ. Άννα στο Λιβάδι), Αγία Βαρβάρα, Αγία Βαρβάρα μονή, Αγία Κυριακή μονή, Αγία Μαγδαληνή, Αγία Παρασκευή, Αγία Σοφία, Αγία Τριάδα στα

14 ναοί της Βενετοκρατίας, μερικοί μάλιστα εξακολουθούν να λειτουργούν ως τέτοιοι. Τέσσερις απ' αυτούς αποκάλυφθηκαν τα τελευταία χρόνια. Αρχικά έγινε γνωστή η Αγία Παρασκευή, ιδιοκτησία σήμερα του Ινστιτούτου Τεχνολογίας και Έρευνας. Ακολούθησαν οι Άγιοι Απόστολοι στην οδό Καστρινογιαννάκη, οι οποίοι διέσωζαν την ανάμνηση της λειτουργίας εκεί μιας δίκλιτης εκκλησίας μέσω του γνωστού μαρμαρίνου εικονοστασίου. Τον τρίτο ενώ εντόπισα τον Μάρτιο του 2015 στην οδό Σουλίου, δημοσιεύοντας και ταυτίζοντάς τον με το καθολικό της Μονής της Μαρίας Μαγδαληνής των Δομινικανών Μοναχών. Οι αρχαιολόγοι στη συνέχεια επικύρωσαν την ταύτιση εκείνη.

Τέταρτη στη σειρά αποκάλυψη ήταν το καθολικό της Μονής Παναγίας Μεσαμπελίτισσας, στο ομώνυμο ενοριακό νεκροταφείο. Η εύρεσή του ήταν αναμενόμενη, αφού τα ιστορικά στοιχεία βρούσαν και χρειάστηκε να γίνουν εκτεταμένες οικοδομικές εργασίες για να αποκαλυφθούν στο πάτωμα πολυάριθμοι τάφοι. Μάλιστα το καλοκαίρι του 2018 είχα περιγράψει το κτηριακό συγκρότημα του μοναστηριού, με 15 κελιά, όπως το εντόπισα στις βενετσιάνικες ριπές, αλλά και τους γύρω δρόμους, που, όσο και να μας φαίνεται περίεργο, ήταν διανοιγμένοι από εκείνη τη μακρινή εποχή. Σχετική μελέτη δημοσίευσε αργότερα ο Γιάννης Παπιμούτογλου.

ανατολικά προάστια, Αγία Φωτεινή, Άγιος Αθανάσιος Ελλήνων, Άγιος Αθανάσιος Φράγκων, Άγιος Αντώνιος, Άγιος Αντώνιος μονή, Άγιος Βασίλειος στη μετέπειτα Σοχώρα, Άγιος Γεώργιος, Άγιος Ελευθέριος, Άγιος Θεόδωρος, Άγιος Ιωάννης, Άγιος Ιωάννης Βαπτιστής μονή, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στην αμμουδιά (Σαμπιονάρα), Άγιος Κωνσταντίνος εκτός τειχών, Άγιος Λάζαρος μονή, Άγιος Λουκάς Μεγάλης Πόρτας, Άγιος Λουκάς νοτιοδυτικά Φορτέτζα, Άγιος Μάρκος, Άγιος Ματθαίος, Άγιος Νικόλαος μονή, Άγιος Νικόλαος στη συνοικία Σολέρο, Άγιος Νικόλαος στη Φορτέτζα, Άγιος Νικόλαος στο Castell Vecchio, Άγιος Νικόλαος στο λιμάνι, Άγιος Ονούφριος, Άγιος Στέφανος μονή, Άγιος Φραγκίσκος, Άγιοι Ανάργυροι, Άγιοι Απόστολοι, Άγιοι Πατέρες, Μεταμόρφωση Σωτήρα κάτω από Φορτέτζα, Μεταμόρφωση Σωτήρα μονή, Μεταμόρφωση Σωτήρα στα Τοικαλαριά, Μιχαήλ Αρχάγγελος στο στρατόπεδο stradioti, Μιχαήλ Αρχάγγελος στη Μεγάλη Ρούγα, Παναγία Δοξαρά μονή, Παναγία Ελεούσα μονή, Παναγία Μεσαμπελίτισσα μονή, Παναγίας Εισοδία πρώτος ναός, Παναγία Οδηγήτρια, Παναγία Παλαιοκαστρινή στη είσοδο Φορτέτζα, Παναγία στο εξώβουργο, Παναγία μονή Ερημιτιανών, Παναγία Αυγουστιανών μονή, Παναγία Κυρία των Αγγέλων, Παναγία Χρυσοπηγή, Άγιος Θεόδωρος Φορτέτζα.

Περνώντας παλιότερα από την οδό Κριτοβουλίδου, «έπεσα πάνω» σ' έναν ακόμα άγνωστο ναό. Πρόλαβα να βγάλω μερικές φωτογραφίες, πριν οι οικοδόμοι με αγριοκοιτάξουν κι αναγκαστώ να φύγω άρον άρον. Στη συνέχεια έστυψα το μυαλό μου για να φανταστώ ποιος ναός μπορεί να βρισκόταν εκεί, οπότε ανέτρεξα στο βιβλίο μου που προανέφερα. Ας δούμε τι σχετικό έγγραφο τότε: «Μονή Αγίας Βαρβάρας πιθανή. Η χριστιανική παράδοση αναφέρει ότι ο Σαντζάκ Μπέης του Ρεθύμνου Καρά Μουσα Πασά στα τέλη του 17ου αιώνα κατέλαβε και μετασκεύασε σε τέμενος την Μονή της Αγίας Βαρβάρας στην Πόρτα της Άμμου, ενώ η μουσουλμανική παράδοση αρνείται κάτι τέτοιο. Οπωσδήποτε στοιχεία επιβεβαίωσης της πρώτης αποτελούν η ονοματοδότηση του παράπλευρου προμαχώνα και ολόκληρης της συνοικίας ως «Αγίας Βαρβάρας», όπως φαίνεται και από έγγραφο μετά την οθωμανική κατάληψη, του έτους 1658.

Αλλιώς η Αγία Βαρβάρα θεωρούνταν πάντα ως προστάτης του πυρβολικού και ο ομώνυμος προμαχώνας διέθετε αρκετά τέτοια όπλα. Από την άλλη πλευρά η ύπαρξη ομώνυμου ναού στην περιοχή του μετέπειτα (σημερινού) ναού αλλά και η μη απεικόνιση τέτοιου ναού στον γνωστό πίνακα Civitas Rethymnae αποτελούν στοιχεία που αποδυναμώνουν τον ισχυρισμό των χριστιανορεθymiνών. Η αλήθεια ίσως να βρίσκεται κάπου στη μέση των δύο ισχυρισμών και ο ναός ή μοναστήρι της Αγίας Βαρβάρας να είναι ο εικονιζόμενος στον πίνακα αυτόν πίσω ακριβώς από το μέτωπο των παραθαλάσσιων κτηρίων, σε γειτνίαση με αυτά αλλά λίγο νοτιοδυτικότερα. Είναι πολύ πιθανόν η Μονή ή ο ναός να ήταν καθολικός, αφού σ' αυτόν ζήτησε να ταφεί με διαθήκη του το έτος 1645 ένας καθολικός ιερέας του Ρεθύμνου».

Αυτά έγγραφα τότε και να που σήμερα φαίνεται ότι όλοι είχαν δίκιο, κατά το γνωστό ανέκδοτο του Νασρεντίν Χότζα. Φαίνεται ότι το αναφερόμενο στις πηγές μοναστήρι της Αγίας Βαρβάρας δεν ήταν ακριβώς στη θέση του μεταγενέστερου τέμενους αλλά λίγο πιο νοτιοδυτικότερα, ακριβώς στη σημερινή οδό Κριτοβουλίδου, που κι αυτή τη βλέπουμε στον πίνακα Civitas Rethymnae να υφίσταται ήδη από την εποχή εκείνη. Το μοναστήρι θα πρέπει να περιλάμβανε ολόκληρη την περιοχή που εκτεινόταν νότια και νοτιοδυτικά των παραθαλάσσιων κατοικιών της Μεγάλης Ρούγας. Σε μεγάλο μέρος του θα πρέπει να ταυτιζόταν με το ελαιοτριβείο και το αρχοντικό της οικογένειας Μουσούρου του 19ου και 20ου αιώνα. Είναι άραγε τυχαίο πως το είχε στην κατοχή της μια οικογένεια πολύ παλιά, μαρτυρημένα βυζαντινή; Προ δεκαετιών το μεγαλύτερο τμήμα του συγκροτήματος αγοράστηκε από τον ΕΟΜΜΕΧ και σήμερα έχει περιέλθει στο ΤΑΙΠΕΔ, από το οποίο ελπίζω να καταφέρει να το αγοράσει ο Δήμος, ως ευκαιρία, εάν φυσικά διαθέτει στοιχειώδη διορατικότητα.

Άρα η εξαιρετική αυλή του οικήματος, την οποία έχουμε χρησιμοποιήσει σε πολλές πολιτιστικές εκδηλώσεις, αποτελούσε πιθανότατα τον ίδιο τον μοναστηριακό περίβολο, ή πιθανόν μέρος του. Τόσο η διάταξη της όσο και η πέτρινη σκάλα, πιθανόν βενετσιάνικη, που οδηγεί στον όροφο βουούν περί αυτού. Το ίδιο κάνει και η εντυπωσιακή πέτρινο μπουτζάλε, της εξαιρετικά μεγάλης για τα μέτρα του τόπου στέρνας, το μέγεθος της οποίας μας υποψιάζει για πολύ μεγάλο μοναστηριακό συγκρότημα, πολύ μεγαλύτερο από εκείνο που φανταζόμαστε με μια πρώτη ματιά. Γιατί ασφαλώς, μοναστήρι χωρίς καλογέρους δεν μπορούσε να υπάρχει κι εκείνοι δεν μπορούσαν να στριζίζονται στο νερό της κρήνης Rimondi για την επιβίωσή τους. Αφενός ήταν πολύ

Θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε πολλά ακόμα επιχειρήματα, όμως δεν είναι της παρούσης. Ο ενδιαφερόμενος, πέραν του ναού, που μπορεί να τον αντικρίσει αν κατά τύχη η (δύο) σημερινές πόρτες του είναι ανοιχτές, μπορεί να ερευνησει και γι' άλλα στοιχεία, μεταξύ των οποίων μια κυλινδρική μαρμαρίνη κολώνα, η οποία όμως θα μπορούσε, βέβαια, να είχε μεταφερθεί από αλλού και να χρησιμοποιούνταν για το «χωμάτισμα» των στεγών από λειπίδα του συγκροτήματος. Λίγο βόρειότερα η χαμηλή δόμηση στο εσωτερικό του οικοδομικού τετραγώνου μας υποψιάζει για την ύπαρξη κι εκεί κατά τη Βενετοκρατία ενός αδόμητου χώρου, πιθανόν περιβόλου κι εκείνου. Η υπόθεση αυτή προσανατολίζει προς μια άλλη, ότι δηλαδή το μοναστηριακό συγκρότημα ήταν πολύ μεγαλύτερο και έφτανε μέχρι τη Μεγάλη Ρούγα, σημερινή οδό Αρκαδίου. Σε μια τέτοια περίπτωση ένα από τα εντυπωσιακότερα θυρώματα της πόλης, στον αριθμό 48, σήμερα στο επονομαζόμενο Χάνι Παττακού, θα ήταν κατάλληλο για να εισάγει σ' ένα τόσο πλούσιο μοναστήρι. Το γεγονός ότι φέρει στο επιστήλιο το μοναδικό στο Ρέθυμνο ρητό στην ελληνική γλώσσα είναι, νομίζω, ενισχυτικό της παραπάνω υπόθεσης. Η κεφαλοιογράμμητη συνεχής γραφή του είναι: «...Θεοῦμῆνε...ειβροτ...». Η επίκληση του Θεού είναι ακόμα πιο ενισχυτική της υπόθεσής μας.

Κλείνω με την απάντηση στο αυτονόητο ερώτημα πώς μπορεί να δικαιολογηθούν δύο ναοί επ' ονόματι της ίδιας αγίας στην ίδια πόλη. Το γεγονός αυτό δεν είναι ασφαλώς μοναδικό, αφού σημειώνεται σε πολλές ακόμα περιπτώσεις, ιδιαίτερες όσον αφορά αγίους περισσότερο «αγαπημένους» από άλλους στο μεσαιωνικό κοινό. Για παράδειγμα το Ρέθυμνο είχε δύο τουλάχιστον ναούς αφιερωμένους στον Άγιο Αθανάσιο, τον έναν των ορθόδοξων και τον άλλο των λατίνων. Αλλιώς και η Αγία Βαρβάρα αναγνωρίζεται από τα δύο δόγματα, με τη μικρή διαφορά ότι για τους ορθόδοξους μαρτύρησε στη Νικομήδεια ή στην Ηλιούπολη και για τους λατίνους στην Τοσκάνη, οπότε εκείνη στη σημερινή θέση θα πρέπει να ήταν ορθόδοξη και αυτή στην οδό Κριτοβουλίδου λατινική. Εκτός όμως από τις περιπτώσεις αυτές, το Ρέθυμνο διέθετε δύο τουλάχιστον Άη Γιώργηδες, στο Castell Vecchio (σήμερα Κιουλούμπαση) τον πρώτο και στον Κουμπέ τον δεύτερο (σήμερα ερείπια μεταξύ ταβερνών). Το ίδιο όμως συμβαίνει και σήμερα, με Άη Γιώργη όχι μόνο στην Γρότα αλλά και στην Καλλιθέα, τον επονομαζόμενο Πεταλιώτη. Απ' αυτή μάλιστα την άποψη ο Άγιος Νικόλαος ήταν ευνοημένος, γεγονός που δείχνει άλλωστε και τον ναυτικό προσανατολισμό της πόλης: Άγιος Νικόλαος στο Castell Vecchio, Άγιος Νικόλαος στη Φορτέτζα (καθολικός αυτός και καθεδρικός της πόλης) και Άγιος Νικόλαος στο λιμάνι, στον μυχώ του βόρειου μώλου. Ο αγαπημένος Άγιος Νικόλαος, που εορταζόταν προ ημερών, διέθετε μάλιστα και τέταρτο χώρο λατρείας, ένα καθολικό μοναστήρι, που θα πρέπει να βρισκόταν στη σημερινή οδό Επιμενίδου, όπου υφίσταται παράδοση για τέτοιο.

Τα παραπάνω μοιάζουν αρκετά μ' ένα ιδιότυπο «Κυνήγι θησαυρού», στην περίπτωση μας πραγματικό κυνήγι θησαυρών. Μόνο που δεν έχει να κάνει με τη γνωστή διοργάνωση. Εκείνη είναι ένα καθαυτό παιχνίδι και οι συμμετέχοντες αποκομίζουν τη χαρά τού να παίζουν αλλά και την ικανοποίηση οι εκάστοτε νικητές του να διοργανώνουν το επόμενο. Το κυνήγι στο οποίο αναφέρομαι είναι η πραγματική (και όχι εντός εισαγωγικών) αποκάλυψη μέσα στην πόλη τα τελευταία χρόνια μνημείων, τα οποία γνωρίζαμε μεν από τις ιστορικές πηγές όμως πιστεύαμε ότι δεν υφίστανται πια. Κι αυτό όχι μόνο για λόγους φυσικών καταστροφών (σεισμών, φωτιάς κ.λπ.) αλλά κυρίως ανθρώπινων: πειρατικών σε ιστορικούς χρόνους και «αναπτυξιακών» την τελευταία εκατονταετία. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μνημεία αποκάλυπτονται τα τελευταία χρόνια με ολόένα και μεγαλύτερη συχνότητα. Αυτό συμβαίνει τόσο γιατί και οι γνώσεις και το ενδιαφέρον μας έχει αυξηθεί όσο και επειδή στην παλιά πόλη σημειώνονται αλληπαλλήλες αγοραπωλησίες και στη συνέχεια επισκευαστικές εργασίες, προς μετατροπή των οικημάτων σε καταλύματα τύπου airbnb. Ουδέν κακόν αμιγές καλού ή μάλλον δύο καλά μαζί, «καζάν καζάν», κατά την τρέχουσα ορολογία!

Έφυγε ένας σημαντικόν Ρεθεμνιώτης

Έφυγε προ ημερών και κηδεύτηκε στη γενετήρα του Πριπέ (Αρχαία Ελευθέρα) Μυλοποτάμου ένας σημαίνων Ρεθεμνιώτης, ο Χρίστος Ζαχαράκης. Γνωστός περισσότερο ως νομικός και διπλωμάτης και λιγότερο ως πνευματικός άνθρωπος, ήταν επίσης συλλέκτης ολκής. Μικρό μέρος των γνώσεων και των συλλογών του σε χάρτες του Αρχιπελάγους μ' είχε παρουσιάσει σχετικά πρόσφατα σε εκδήλωση του Συλλόγου Φίλων του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου. Αρκετά μόνο να σημειώσουμε εδώ, για να σχηματίσουμε εικόνα τον πνευματικό αναστήματός του, ότι η αναφορά σε χάρτες του Αιγαίου της περιόδου 1477-1800 γίνεται υποχρεωτικά με «Αριθμό Καταλόγου Ζαχαράκι». Ο Χρίστος Ζαχαράκης μού είχε κάνει την τιμή να παρουσιάσει σε εκδήλωση τον Αύγουστο του 2013 το βιβλίο «Ρέθυμνο και θάλασσα», μαζί με τον επίσης αιεμόνη Γιώργο Εκκεκάκη. Είμαι σίγουρος ότι η μνήμη του θα είναι κι εκείνου μακρά.

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ. Παιδαγωγικής-ιστορικός ερευνητής-συγγραφέας strharis@yahoo.gr, 2831055031